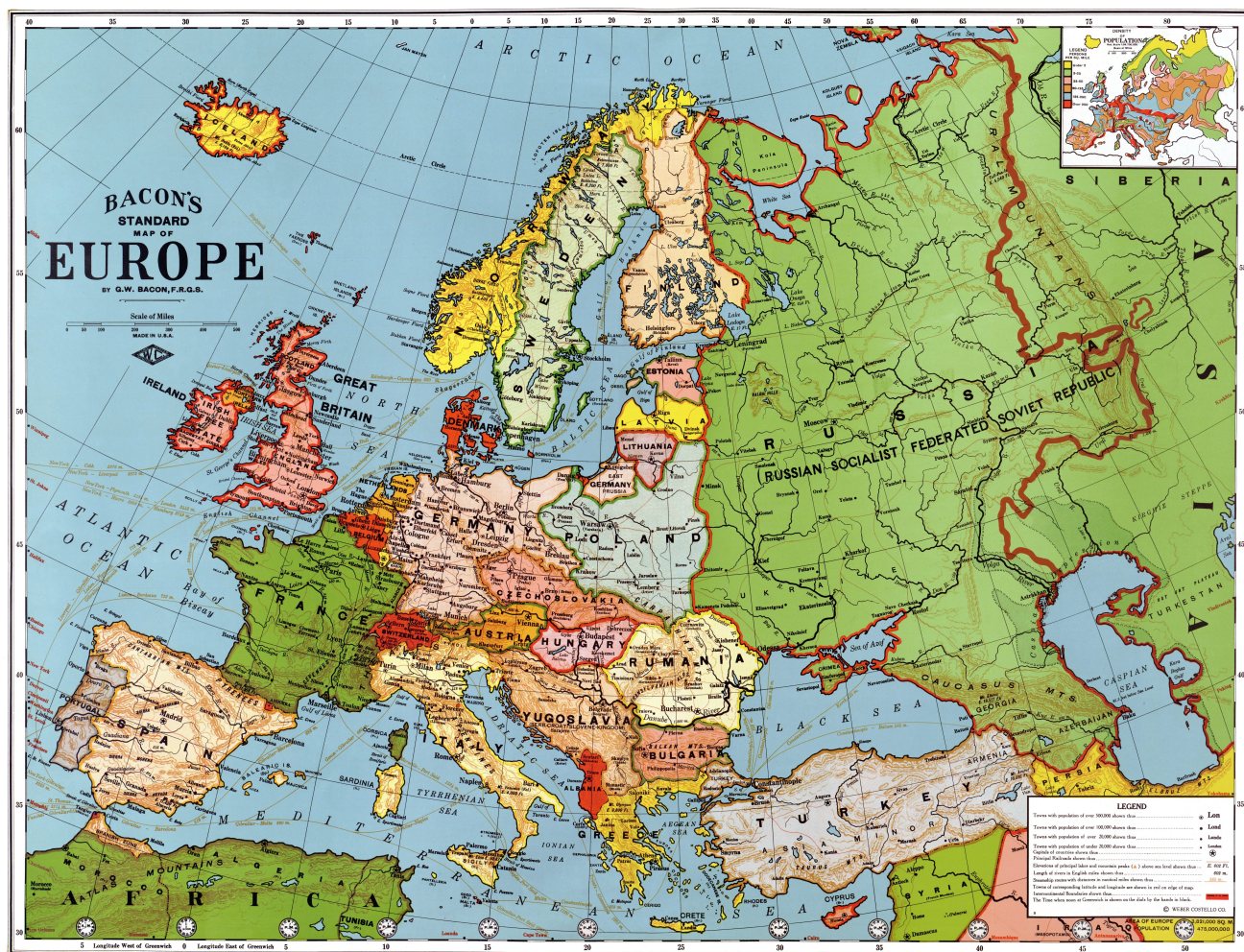

G'ARB MAMLAKATLARI

Xalqaro munosabatlar

Versal — Vashington tizimi nima?

Birinchi jahon urushi 1918-yil 11-noyabrda Germaniyaning Antantaga taslim boiishi bilan tugadi. Shundan so'ng urush aybdori bo'lgan German bloki davlatlari bilan yetkazilgan zarami ioplash va shartnoma tuzish uchun tayyorgarlik boshlandi. Ko'p asrlardan beri urush g'olibi bo'lgan davlat yoki davlatlar guruhi bilan yengilgan davlat yoki davlatlar o'rtasida shartnoma imzolangan. G'olib tomon yengilgan lomonga o'z xohish-istagini o'tkaza olgan, albatta. Birinchi jahon umshi ham bundan mustasno boimadi. G'olib Antanta bilan magiub To'rtlar illifoqi o'rtasida imzolanadigan tinchlik shartnomasining matnini tuzish uclnin Fransiya poytaxti Parij shahriga 27 davlat delegatsiyasi to'plandi. I Jlar Versal saroyida imzolangan tinchlik shartnomasini ishlab chiqish ustida bir yil ishladilar. V. Vilsonning «14 moddasi» asosida Versal saroyida 5 ta davlat (Germaniya, Avstriya, Vengriya, Bolgariya va Turkiya) bilan imzolanadigan 5 ta shartnoma matni tayyorlandi. Shu 5 ta shartnoma birgalikda Versal tizimi deb ataldi. Buyuk davlatlarning Osiyo va Tinch okean havzasidagi munosabatlarini lartibga solish maqsadida 1921—1922-yillarda Vashington shahrida 9 ta davlat ishtirokida konferensiya o'tkazildi. Bu konferensiyada uchta shartnoma imzolandi. Shu tariqa Versal — Vashington tizimi nomi tarixda qoldi.

Parij tinchlik konferensiyasi

Fransiya bosh vaziri Jorj Klemanso tinchlik shartnomasi shartlarini ishlab chiqish bo'yicha xalqaro konferensiyaning Parij shahrida o'tkazilishini qattiq turib himoya qildi. Va, nihoyat, u o'z maqsadiga erishdi. Parij konferensiyasi 1919-yilning 18-yanvar kuni o'z ishini boshladi. Konferensiya ochilishining aynan shu kunga belgilanganligi bejiz emas edi. 1870— 1871-yilgi Fransiya—Prussiya urushida g'olib Prussiya bilan yengilgan Fransiya o'rtasidagi shartnoma aynan shu saroyda imzolangan va 18-yanvar kuni shu saroyda Germaniya imperiya deb e'lon qilingan edi. G'oliblar (Germaniyani tahqirlash uchun aynan shu kuni konferensiya ishini boshladilar. Germaniyani tahqirlashdan Fransiya ayniqsa manfaatdor edi. Shuning uchun ham konferensiyani kirish so'zi bilan ochgan Fransiya Prezidenti A. Puankare o'z so'zida, jumladan, bunday degan edi: «Adolatsizlik bilan vujudga kelgan Germaniya imperiyasi o'z hayotini baxtsizlikda tugatdi»

Tinchlik konferensiyasida 27 davlat vakillari qatnashgan bo'lsa-da, amalda barcha asosiy masalalar «katta uchlik» deb atalgan (AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya) davlat rahbarlari tomonidan hal etildi. Ularning ichida Fransiya bosh vaziri Jorj Klemanso o'zining jo'shqin nutqlari bilan ajralib turar va o'ta qiziqqonligi tufayli «yo'lbars» degan laqab olgan edi. Konferensiyaga to'rtlar ittifoqi davlatlari hamda Sovet Rossiyasi taklif etilmadi.

«Katta uchlik» o'rtasidagi ziddiyatlar

Katta uchlik davlatlari garchand To'rtlar ittifoqiga qarshi urushda ittifoqchi bo'lgan bo'lsalar-da, ularning har biri Parij konferensiyasi qarorlari aynan o'zlarining maqsadlariga mos kelishini istar edilar. Xususan, AQSH o'zini dunyoning yetakchi davlati, Yevropa davlatlariga bergan qarzi hamda Birinchi jahon umshining Antanta foydasiga hal bo'lishiga qo'shgan hissasi, shuningdek Vilson ilgari surgan tinchlik dasturi AQSHga jahonni ma'naviy idora qilish huquqini beradi, deb hisoblar edi. AQSH Buyuk Britaniya va Fransiya Yevropa siyosatini belgilovchi davlatlar bo'lib qolishini istamas, shuning uchun Germaniya butunlay kuchsizlantirilgan holatga tushirib qo'yilishiga qarshi edi. Buyuk Britaniya Germaniyaning dengiz va iqtisodiy qudratini sindirganligini o'zining katta yutug'i deb hisoblardi. Germaniyaning sobiq mustamlakalarini o'z imperiyasi tarkibiga qo'shib olishga intilardi. Ayni paytda Fransiyaning Germaniya hisobiga kuchayishini ham istamas edi.

Shuning uchun Fransiya bosh ministri J. Klemansoning Buyuk Britaniya bosh ministri D. Lloyd-Jorjga: «G'alabadan keyin darhol Britaniya bizning dushmanimiz bo'lib qoldi»,— deb ta'na qilganligi bejiz emas. Bunga javoban Lloyd-Jorj Klemansoga qarab kulib turib: «Britaniyaning siyosati shunday emasmi?» — deb javob qaytarganligini tarix unutgan emas. Lloyd-Jorj Fransiya kuchayib ketishining hamda bolsheviklar solishi mumkin bo'lgan xavfning oldini olish maqsadida kuchli Germaniyaning saqlanib qolishidan manfaatdor edi. Bundan tashqari, Buyuk Britaniya AQSHning jahon siyosatida tutgan o'rni, shuningdek harbiy-dengiz qudrati tobora oshib borayotganligidan tashvishda edi. Biroq bu jarayonning oldini olishga qodir emas edi. Chunki AQSH Buyuk Britaniyani qarz beruvchi davlatdan qarzdor davlatga aylantirib qo'ygan edi. Buning ustiga iqtisodi tobora kuchsizlanib, moliyasi va savdosi izdan chiqib bormoqda edi. Fransiya katta uchlik ichida eng ko'p zarar ko'rgan davlat edi. Chunki urush harakatlari uning hududlarida olib borilgan edi. Ayni paytda u ham qarz beruvchi davlatdan qarzdor davlatga aylanib qoldi. Bu ham yetmaganidek, Sovet hukumati podsho Rossiyasining chet davlatlardan olgan qarzini to'lashdan bosh tortganligi Fransiya uchun qattiq zarba bo'ldi. Chunki chor Rossiyasi eng ko'p qarzni Fransiyadan olgan edi. Shuning uchun ham u barcha barcha yo'qolgan boyliklari o'rnini Germaniya hisobidan qoplashni istar edi. Bundan tashqari, Fransiya Germaniyaning nihoyatda kuchsizlantirilishi tarafdori edi. Fransiya nafaqat Germaniya bir vaqtlar undan tortib olgan hududlarini qaytarib olishni, ayni paytda Germaniyaning Saar ko'mir havzasi va Reyn daryosining so'l sohilidagi yerlarni ham qo'shib olishni istar edi. Shuningdek, Fransiya Yevropaning Ruminiya, Chexoslovakiya va Polsha kabi davlatlaridan kelgusida Germaniyaga qarshi o'ziga xos bir ittifoq tuzish niyatida ham edi. Ayni paytda Fransiya hukmron doiralarning rejasiga ko'ra, bu davlatlar Sovet Rossiyasiga qarshi kurashda ham asqotishi lozim edi. «Katta uchlik» esa Sovet Rossiyasiga qarshi kurash masalasida yagona fikrda edi.

Versai tinchlik shartnomasining imzolanishi

1919-yilning 28-iyunida Versal saroyida yengilgan Germaniya bilan g'olib Antanta davlatlari o'rtasida

shartnoma imzolandi. Bu shartnoma tarixga Versal tinchlik shartnomasi nomi bilan kirdi. Versal shartnomasi Germaniya va uning ittifoqchilarini urushning aybdorlari deb e'lon qildi. Shartnomaga ko'ra, Fransiya Elzas va Lotaringiyani o'ziga qaytarib oldi. Germaniyaning Saar viloyati 15 yil muddatga Millatlar Ittifoqi boshqaruviga berildi. 15 yildan so'ng bu viloyat taqdiri plebitsey yordamida hal etiladigan bo'ldi. Uning ko'mir havzasi shaxtalari Fransiyaning mulki bo'lib qoldi. Reyn daryosining chap sohilini 15 yil muddatga Antanta okkupatsiya qildi. Reyndan sharqqa qarab 50 km hudud to'la demilitarizatsiyalashtirildi. Germaniya Polsha va Chexoslovakiyaning mustaqilligini tan oldi. Bir paytlar Prussiya bosib olgan hududlar, Sharqiy Pomore Polshaga berildi. Buning natijasida Polsha Boltiq dengiziga chiqish imkoniga ega bo'ldi. Eypen, Malmedi va Morelle okruglarida plebitsey o'tkazildi, natijada bu okruglar Belgiyaga o'tdi. Klappeda esa Litvaga oikazildi. Shlezvigning shimoliy qismi Daniyaga, Sileziyaning bir qismi Chexoslovakiyaga berildi. Gdansk shahri esa Millatlar Ittifoqi boshqaruvidagi «erkin shahar» deb tan olindi. Shu tariqa Germaniya 1914-yilning 1-avgustiga qadar bo'lgan o'z hududining 1/8 qismini yo'qotdi. Germaniya Avstriyaga bo'lgan da'volaridan voz kechishga majbur etildi. Avstriyaning mustaqilligi Antanta davlatlari tomonidan kafolatlanadigan bo'ldi. Bundan tashqari, Germaniya dunyodagi barcha mustamlakalaridan mahrum etildi va ular g'oliblar o'rtasida taqsimlandi. Chunonchi, Germaniyaning Afrikadagi mustamlakalari Togo va Kamerun Buyuk Britaniya va Fransiya o'tdi. Shuningdek, Buyuk Britaniyaga Tanganika (Germaniya Sharqiy Afrikasi); Belgiyaga Ruanda va Urundi; Janubiy Afrika Ittifoqiga — Janubi-g'arbiy Afrika (Namibiya); Yaponiyaga Tinch okeandagi Marshall, Marian va Karolina orollari, Xitoyning Szyaochjou viloyati, Shandun yarim oroli berildi. Germaniyaga Antanta davlatlari foydasiga katta miqdorda reparatsiya to'lovi majburiyati yuklandi. Komissiya reparatsiya miqdorini 1921-yilning 1-mayigacha belgilaydigan, Germaniya esa ungacha Antantaga 20 mlrd. markani oltin, mahsulotlar, kemalar va qimmatbaho qog'ozlar bilan to'lashi zarur edi. Reparatsiya muammosi 1921-yilning aprel — may oylarida London konferensiyasida hal etildi. Unga ko'ra, reparatsiya 132 mlrd. oltin marka miqdorida belgilanadi. Uning 52 foizi Fransiya; 22 foizi Buyuk Britaniyaga; 10 foizi Italiyaga; 8 foizi Belgiyaga; Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga birgalikda 6,5 foizi; 0,75 foizi Yaponiyaga to'lanishi kerak edi. Bu ochiqcha talonchilik Antanta davlatlarining Versal shartnomasida yozib qo'ygan quyidagi fikrlari bilan oqlanar edi: «Germaniya va uning ittifoqchilari tajovuzi tufayli ro'y bergan urushda ittifoqchilar (Antantani nazarda tutishayotir) va ularga qo'shilgan davlatlar fuqarolariga yetkazilgan talafot va zarar uchun butun mas'uliyatni Germaniya o'z zimmasiga oladi». Germaniya uchun bunday katta miqdorda reparatsiya to'lash nihoyatda og'ir edi. Biroq uning rozi bo'lishdan boshqa iloji yo'q edi. Hayot Germaniya oldiga ikki imkoniyatni ko'ndalang qilib qo'ydi: yo qo'yilgan shartga rozi bo'lib, tinchlikka erishish; yoki yana urushga kirishib butunlay xonavayron bo'lish. Versal shartnomasi Germaniyada umumiy harbiy majburiyatni taqiqladi. Ayni paytda Germaniya suv osti flotiga, katta harbiy kemalarga, harbiy va dengiz aviatsiyasi va tank qo'shinlariga ega bo'Mish huquqidan mahrum etildi.

Shunday bo'lsa-da, Germaniyaga 100 ming kishilik qo'shinga ega bo'lish (bu qo'shin faqat ko'ngillilar asosidagina tashkil etilishi mumkin edi) huquqi berildi. Yudro Vilsonning fikricha, bu qo'shin Germaniyaga ichki tartibni saqlash va bolshevizm xavfiga qarshi turish uchun zarur edi.

Millatlar Ittifoqining tuzilishi

Millatlar Ittifoqi (Millatlar Ligasi ham deyishadi) — bu, dunyo davlatlarining xalqaro tashkiloti edi. Tashkilotning asosiy vazifasi — tinchlikni va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashdan iborat bo'lishi kerak edi. Bunday tashkilotni tuzish tashabbusi bilan AQSH Prezidenti V. Vilson chiqdi va bu uning 14 moddali tinchlik dasturida o'z ifodasini topgan edi. Antantaning yetakchi davlatlari (Buyuk Britaniya va Fransiya) bu tashabbusni qo'llabquvatladi. 1919-yilning 14-fevral kuni dunyoning 44 davlati tashkilotning Nizomi (4 ustavi)ni tasdiqladilar. Tashkilotning oliy organi Assambleya edi. Uning ishida barcha a'zo davlatlar ishtirok etardi. Assambleyalar oralig'ida Ittifoqning ishiga Ittifoq Kengashi rahbarlik qilardi. Unga katta vakolatlar berishgan edi. Besh davlat (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Yaponiya) Kengashning doimiy a'zolari edi. Nizom agressor davlatga nisbatan birgalikda harbiy va iqtisodiy sanksiyalar (choralar) qo'llashni ham ko'zda tutardi. Biroq Nizomda qanday davlat agressor davlat deyiladi, degan savolga aniq javob yo'q. Bu esa har bir davlatga xalqaro nizomlar xarakterini o'zicha talqin etish imkonini beradi. Millatlar Ittifoqi o'zi faoliyat

ko'rsatgan 1946-yilgacha amalda biror marta ham jazo choralari qo'llay olmadi. Bunga Ittifoqning amalda Buyuk Britaniya va Fransiya siyosatining quroliga aylanib qolganligi sabab bo'ldi. (AQSH kongressi Versal shartnomasini tasdiqlamaganligi uchun Ittifoq a'zolidan chiqqan edi.) Nizomda uning a'zolari zimmasiga «barcha a'zolarining hududiy yaxlitligini hurmat qilish va asrash» vazifasi ham yuklatilgan edi. Biroq amaldagi Ittifoqning hech bir a'zosi bu vazifani bajarishga astoydil intilgan emas. Millatlar Ittifoqining Nizomida «Mandat tizimi» deb atalgan xalqaro huquqning yangi bir normasi belgilab qo'yildi. Unga ko'ra, Millatlar Ittifoqi mustamlaka bo'lib kelgan yoki bo'lib qolayotgan hududni boshqarish huquqini u yoki bu davlatga topshirishi mumkin edi. Bunday huquqni olgan davlat o'sha mustamlakani mustaqillikka tayyorlashi lozim edi. Aslida bu ayyorona tizim mustamlakalarni bo'lib olish siyosatini niqoblovchi mash'um vosita vazifasini o'tadi.

Tinchlik shartnomalari

Fransiyada, Germaniyadan tashqari, urushda mag'lub bo'lgan boshqa davlatlar bilan ham alohida-alohida shartnomalar imzolandi. Chunonchi, Avstriya bilan bunday shartnoma 1919-yilning 10-sentabr kuni Parij yaqinidagi Sen-Jermen saroyida imzolandi. Shartnoma sobiq Avstriya-Vengriya imperiyasi tugatilganligini e'ton qildi.

Avstriya hududi esa sezilarli darajada o'zgartirildi. Xususan, Janubiy Tirolning bir qismi Italiya ixtiyoriga o'tkazildi. Chexiya va Moraviya yangi tuzilgan Chexoslovakiya davlatiga qo'shildi. Bukovina esa Ruminiyaga nasib etdi. Avstriya qo'shinlarining soni 30 ming kishidan oshmasligi belgilab qo'yildi. Floti esa Antanta ixtiyoriga o'tkaziladigan bo'ldi. Bundan tashqari Avstriyaning Germaniya bilan qo'shilishi batamom taqiqlab qo'yildi. 1919-yilning 27-oktabrida Parijga yaqin Neyi shahrida Bolgariya bilan shartnoma imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Bolgariya hududining katta qismi Yugoslaviya, Gretsiya va Ruminiyaga o'tdi. Ayni paytda unga 2,5 mlrd. oltin frank kontributsiya to'lash majburiyati yuklandi. Bolgariya qurolli kuchlarining soni 20000 kishidan oshmasligi belgilandi. 1920-yilning 4-iyulida Versal saroyining Trianon zalida Vengriya bilan shartnoma imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Vengriya o'z hududining ancha qismidan mahrum etildi. Chunonchi, Xorvatiya, Bachka va Banatning g'arbiy qismi Yugoslaviyaga o'tdi. Ruminiyaga Transilvaniya va Banatning sharqiy qismi berildi. Chexoslovakiya ham esdan chiqarilmadi. Unga Slovakiya va Karpatoriti Ukrainasi nasib etdi. Vengriyaga berilgan og'ir zarbadan biri — bu uning dengizga chiqish imkoniyatidan mahrum etilganligi bo'ldi. Vengriya 30 ming kishidan ortiq qurolli kuchga ega bo'la olmas edi. Antanta davlatlari 1920-yilning 10-avgustida Fransiyaning Sevr shaharchasida Turkiya bilan shartnoma imzolashdi. Shartnomaga ko'ra, Turkiyaga 1914-yilning 1-avgustigacha qaram bo'lgan hududlar to'rttdan uch qismga kamaydi. Turkiya hududi Kichik Osiyo va Istanbul shahrini o'z ichiga olgan Yevropadagi ozgina joy bilan cheklab qo'yildi. Istanbul shahri poytaxt sifatida qoldirildi. Biroq g'olib davlatlar, agar Turkiya Sevr shartnomasi talablarini bajarishdan bosh torta boshlasa, bu qarorni qayta ko'rib chiqish huquqiga ega edilar. Qora dengiz bo'g'ozlarining barcha davlatlar savdo va harbiy kemalari uchun ochiq ekanligi belgilab qo'yildi. Turkiyani bo'g'ozlardan o'z harbiy kuchlarini olib chiqib ketishga majbur etishdi. Aslida bu shartlar bo'g'ozlar ustidan Buyuk Britaniya, Fransiya va Italiya nazorati o'rnatilishiga imkon berdi. Turkiya o'z flotini Antanta ixtiyoriga topshirishi zarur edi. Bu ham yetmaganidek, Sevr shartnomasi g'olib davlatlarga Turkiyaning moliyasi va butun iqtisodiyoti ustidan nazorat o'rnatish huquqini berdi. Turkiya armiyasining soni 50 ming kishidan oshmasligi belgilandi. Sevr shartnomasi Turkiyaga Antanta davlatlarining yarim mustamlaka tartibini o'rnatdi. Birinchi jahon urushi tugagandan keyin Yevropada xalqaro kuchlarning yangi nisbati belgilangan Versal tizimi shu tariqa shakllandi. Bu tizim Yevropa siyosiy xaritasini qayta qurish va dunyoni qayta bo'lib olishni huquqiy jihatdan rasmiylashtirishning o'ziga xos shakli edi.

Vashington konferensiyasi

AQSH Kongressining yuqori palatasi (Senat) Versal shartnomasida AQSHning manfaatlari hisobga olinmagan, degan vaj bilan bu shartnomani ratifikatsiya qilmadi. Jahon urushidan qudratli bo'lib chiqqan AQSH Osiyo — Tinch okean mintaqasida yangi tartiblar o'rnatilishidan eng ko'p darajada manfaatdor davlat edi. Tabiiyki, o'rnatiladigan bu yangi tartiblar AQSHning manfaatlariga to'la mos kelishi shart edi. Chunki yer kurasining bu mintaqasidagi davlatlararo munosabatlar Buyuk Britaniya va Yaponiya o'rtasida 1902-yilda

imzolangan shartnomaga asoslanib kelmoqda edi. Birinchi jahon urushi yillarida qudratli harbiy-dengiz floti yarata olgan va flotning katta qismini Tinch okeanga joylashtirgan AQSHni bu holat mutlaqo qoniqtirmas edi. Endi, AQSH bu qudratli floti yordamida ushbu mintaqaning yetakchi davlati bo'lib olishni astoydil xohlar edi. Buyuk Britaniya — Yaponiya mavqeiga shu yo'l bilan putur yetkazishi va ularning ittifoqini yo'qqa chiqarishi mumkin edi. Shu niyatni ro'yobga chiqarish maqsadida AQSH yangi konferensiya chaqirilishiga erishdi. Bu konferensiya Vashington shahrida 1921-yilning 12-noyabridan 1922-yilning 6-fevraligacha ish olib bordi. Konferensiya ishida Tinch okean havzasida shakllantiriladigan yangi tartiblar bevosita o'z manfaatlariga daxldor bo'lgan 9 davlat (AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Fransiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Portugaliya va Xitoy) vakillari qatnashdi. Sovet Rossiyasi bu konferensiyaga ham taklif etilmadi. Vashington konferensiyasida 3 ta muhim shartnoma imzolandi. Ularning birinchisi 1921-yil 13-dekabrda imzolangan «To'rtlar shartnomasi» (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Yaponiya) edi. Bu shartnoma Tinch okeandagi qaram orollar va mulklar xavfsizligining kafolati hamda bu joylarga nisbatan manfaatlarini birgalikda himoya qilish masalasiga oid edi. 1922-yilning 6-fevralida «Beshlar shartnomasi» (AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Fransiya va Italiya) deb nomlangan shartnoma imzolangan. Bu shartnoma xalqaro munosabatlar tarixida qurollanishni cheklovchi birinchi shartnoma edi. Shartnoma bo'yicha AQSH va Buyuk Britaniya harbiy-dengiz flotining umumiy suv sig'imi 525 ming, Yaponiya flotini 315 ming, Fransiya va Italiya flotlarini (har biriniki) 175 ming tonnadan oshmasligi kerak edi. Bundan tashqari, tomonlar suv sig'imi 35000 tonnadan ortiq bo'lgan kema qurmaslik yoki sotib olmaslik majburiyatini oldilar. Shunday qilib, AQSH o'zining dengizdagi asosiy raqibi Buyuk Britaniyaning dunyoning eng qudratli harbiy-dengiz floti miqdoriga ega bo'lish maqsadini yo'qqa chiqarishga erisha oldi. Ayni paytda, bu shartnoma suv osti floti xususida hech qanday cheklashni belgilamadi. Bu shartnoma matnida Yaponiya AQSH va Buyuk Britaniyaning Yaponiya sohillariga 5 ming km. dan yaqin masofada harbiy dengiz qarorgohi qurmaslik majburiyatini qayd etadi. 6-fevral kuni uchinchi shartnoma — «To'qqizlar shartnomasi» — imzolandi. Bu shartnoma Xitoyga oid edi. Ma'lumki, Xitoy ham Versal shartnomasini imzolamagan. Buning sababi — Germaniyaning Xitoydagi mustamlakalari Xitoyga qaytarib berilmay, Yaponiyaga berib yuborilganligi edi. Germaniya mustamlakalarining Yaponiyaga o'tishi va uning yanada qudratli davlatga aylanishi AQSHni xavotirga solmay qolmadi. Shuning uchun Vashington konferensiyasida AQSH bu mustamlakalar Xitoyga qaytarib berilishiga erishdi. Bundan tashqari, «To'qqizlar shartnomasi» Xitoy suvereniteti va hududiy yaxlitligi tan olinishini e'lon qildi hamda bu 9 davlat Xitoyni ta'sir doiralariga bo'lib olishga intilmaslik majburiyatini oldilar. Ayni paytda shartnomada Xitoy bilan munosabat o'rnatishda ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar tamoyili barcha davlatlar uchun barobar ekanligi ta'kidlandi. Chunki bu tamoyillar AQSH uchun ham Xitoy eshiklarini ochar va kelgusida u yerda o'z raqiblarini siqib chiqarish imkoniyatini tug'diradi edi. Vashington konferensiyasi qarorlari Versal shartnomasiga qo'shimcha sifatida Osiyo — Tinch okean mintaqasidagi kuchlarning yangi nisbati uchun asos bo'ldi va Versal — Vashington tizimini nihoyasiga yetkazdi.

Versal — Vashington tizimining mustahkam emasligi

Versal — Vashington tizimi urushdan keyingi keskinlikni yumshatishga ma'lum darajada xizmat qildi. Uning bu xizmati xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi huquqining hamda urushga nizoli masalalarni hal etish vositasi sifatida qaramaslik tamoyillarining tan olinishida o'z ifodasini topdi. Bundan tashqari, Millatlar Ittifoqining tuzilishi hamda qator Yevropa davlatlari mustaqilligining tan olinishi katta ahamiyatga molik tarixiy voqealar edi. Biroq Versal — Vashington tizimi mustahkam tinchlikning qaror topishiga asos bo'la olmadi. Xo'sh, nega? Birinchidan, Antanta davlatlari urushdan keyingi qayta qurishlarning barcha og'irliklarini yengilgan davlatlar hisobidan hal etishga urindilar. Ular yengilgan davlatlar xalqlarining urush chiqarishda aybdor bo'lgan hukmron sulolalari va hukumatlarini ag'darib tashlaganliklarini inobatga olmadilar. Bular, o'z navbatida, yengilgan davlatlar fuqarolari ongida milliy xo'rlanish tuyg'usini qo'zg'atdi. Bu esa shovinizm va milliy mustaqillik g'oyalarining keng ildiz otishiga yo'l ochdi. Ikkinchidan, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi qoidasidan kelib chiqib, milliy davlatlar tuzishda tuzatib bo'lmas suiiste'molliklarga yo'l qo'yildi. Yangi davlatlar chegaralari shunday belgilandiki, natijada 19 mln.ga yaqin kishi o'zi mansub bo'lgan millat nomi bilan atalgan davlat fuqarosi bo'la olmay qoldi. Ular boshqa davlatlarda «milliy kam sonli xalqlar» atamasi ostida yashay

boshladilar. Binobarin, bu 19 mln.ga yaqin kishining mavjud ahvoldan noroziligi tinchlikka tahdid solmay qolmas edi.

Uchinchidan, yangi tashkil etilgan davlatlar chegarasi shunday belgilandiki, ular bir-biriga chegara da'vosi bilan istalgan paytda chiqishi mumkin edi. Bu omil ham tinchlikni xavf ostida qoldirardi. TVrtinchidan, Versal — Vashington tizimi shartnomalarining amalda bajarilishini ta'minlovchi kuchli mexanizm (vositalar) vujudga keltirilmagan edi. Tuzilgan yangi xalqaro tashkilot — Millatlar Ittifoqiga bunday vakolat berilmagan edi. Antanta davlatlari ham bunda qodir emas edilar. Chunki kecha ittifoqchi bo'Mgan bu davlatlar o'rtasida umshdan keyin vujudga kelgan ziddiyatlar amalda ittifoqchilik majburiyatlarini yo'qqa chiqargan edi. Beshinchidan, sobiq Germaniya va Turkiya imperiyalari xalqlariga mustaqillik amalda mandat tizimining vasiylik tamoyili bilan niqoblandi, xolos. Yirik mustamlakachi asosiy davlatlar Buyuk Britaniya va Fransiya «buyuk vasiy»lar ham bo'lib oldilar. Mustamlaka xalqlar milliy-ozodlik kurashini davom ettirdilar. Oltinchidan, Versal — Vashington tizimi Sovet Rossiyasining ishtirokisiz yaratildi. Antanta sovet davlatiga dushman Germaniya bilan separat sulh tuzgan sotqin deb, bolshevizmga esa dushmanlik ko'zi bilan qaradi. Versal — Vashington tizimiga kiruvchi birorta ham shartnomani imzolamagan Sovet davlati bu tizimga nisbatan muxolifat bo'lib qoldi.

20-yillarda xalqaro munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari

Ma'lumki, 20-yillar tarixga «patsifizm erasi» nomi bilan kirdi. Bu hodisa xalqaro munosabatlarda ham o'z aksini topdi. Shuning uchun ham katta kamchilik va adolatsizliklarga qaramay, Versal — Vashington tizimi o'zida patsifizm ruhini aks ettirgan edi va bu tizim 20-yillarda xalqaro munosabatlarda vaqtinchalik bo'lsa-da nisbatan barqarorlikni ta'minlay oldi. Biroq Versal — Vashington tizimi g'olib davlatlar o'rtasidagi hamda g'oliblar va yengilgan davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etmadi. Aksincha, bu ziddiyatlar tez orada o'zini to'la namoyon eta boshladi. AQSH 20-yillarning oxiriga kelib barcha buyuk G'arb va Sharq davlatlari — Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Italiya va Yaponiya birgalikda ishlab chiqargan sanoat mahsulotlaridan ko'p mahsulot ishlab chiqara boshladi. Chetga sarmoyajoylashtirish miqdori bo'yicha Buyuk Britaniyaga yetib oldi. AQSHning maqsadi xalqaro maydonda Buyuk Britaniya gegemonligiga chek qo'yish, Germaniyaning Fransiya tomonidan asoratga solinishiga yo'l qo'ymaslik, uni Yevropada Fransiya bas keluvchi raqibga aylantirish edi. O'z navbatida, yengilgan davlatlar va urush natijasida kam o'lja tekkan mamlakatlar o'ch olish ishtiyogida yonmoqda edi. Biroq 20-yillarda ham Yevropada patsifistik kayfiyat va urushga qarshi harakat hali kuchli edi. Buyuk davlatlar hukmron doiralari istaydilarmi, yo'qmi, bu omil bilan hisoblashishga majbur edilar.

Reparatsiya muammosi

Fransiya Yevropada yagona qudratli davlat bo'lish uchun kurashardi. Shuning uchun ham u eng ko'p sonli armiya tuzdi. Biroq uning qudrati bundan keyin qanday bo'lishi Germaniyaning unga to'lashi lozim bo'lgan reparatsiyaga ham bog'liq edi. Huddi shu muammo uni xavotirga solar edi. Binobarin, Fransiyaning Yevropa qit'asida yetakchi davlat bo'lish orzusi mustahkam iqtisodiy tayanchga ega emas edi. Tabiiyki, bunday sharoitda Fransiya xalqaro munosabatlarda qudratli siyosiy omil vazifasini bajara olmas edi. Germaniyadan reparatsiya olish masalasini Fransiyaning yakka o'zi hal eta olmaganligi buning tasdig'idir. Shuning uchun ham bu muammoni hal etish tashabbusi AQSH qo'liga o'tgan edi. Reparatsiya va Yevropa davlatlarining AQSHga qarzini to'lashi masalasi bilan shug'ullanuvchi maxsus Xalqaro qo'mitaning bu masala borasida 1924-yilda Amerika bankiri Daues rejasini qabul qilganligi shu bilan izohlandi. Daues rejasiga ko'ra, Germaniya dastlab yiliga 1 mlrd. markadan reparatsiya to'lashi, keyinchalik esa bu raqam 3 mlrd. markaga chiqarilishi lozim edi. 1929-yilda bo'Tib o'tgan Gaaga xalqaro konferensiyasi bu masalada amerika vakili Yung rejasini qabul qildi. Unga ko'ra, Germaniya to'Taydigan har yilgi reparatsiya miqdori 2 mlrd. marka hajmida chegaralanib qo'yildi. Reparatsiyaning umumiy miqdori esa kamaytirildi. Jahon iqtisodiy inqirozi boshlangach esa, 1931-yildan Fransiyaning raqiblari taklifi bilan Germaniyaning reparatsiya to'Tash majburiyati to'xtatib qo'yildi.

Davlatlararo munosabatlarning yanada keskinlashuvi

Germaniya to'laydigan reparatsiya miqdorining kamaytirilishi Fransiyani tashvishga solib qo'ydi. Buning ustiga AQSH Germaniya qudratini tiklash yo'lida unga katta yordam ko'rsatmoqda edi. Shuning uchun ham 1927-yilning aprel oyida Fransiya tashqi ishlar vaziri A. Brian AQSHga urushdan milliy siyosat quroli sifatida voz kechish haqida shartnoma imzolash haqidagi taklif bilan murojaat qildi. Patsifistik kayfiyat hukmron bo'lgan bir sharoitda AQSH va boshqa davlatlar bu taklifni qabul qilmay ilojlari yo'q edi. Natijada 1928-yil davlat vakillari Brian — Kellog (AQSH davlat kotibi) pakti deb atalgan pakti imzoladi. Biroq muhim xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan bu hujjat bajarilmadi. Sovet davlati buyuk davlatlar o'rtasidagi va ular bilan boshqa davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlardan ustalik bilan foydalana oldi. G'arb davlatlari Sovet davlatini yakka qo'yishga intilsalar-da, u 1922-yilning aprel oyida Genuyaga yaqin joy — Rapalloda Germaniya bilan shartnoma imzolashga muvaffaq bo'ldi. Shartnomaga ko'ra, tomonlar bir-biriga nisbatan barcha da'volardan, jumladan, qarz va tovonlardan ham voz kechdilar. 1924-yil Sovet davlatini Yevropaning barcha mamlakatlari tan oldilar. Sovet davlati G'arb davlatlari bilan tinch-totuv yashash masalasiga sinfiy kurashning xalqaro maydondagi shakli sifatida qarar edi. Shuning uchun ham bu munosabat doimiy emas, G'arb davlatlari ertami-kechmi harbiy intervensiya uyushtirishi mumkin, deb hisoblardi. G'arb esa, o'z navbatida Rossiya va Komintern tomonidan inqilobning eksport qilinishi mumkinligidan cho'chir edi. Shuning uchun ham ularning o'zaro munosabatlarida hadiksirash mavjud edi. 1925-yilda Lokarno konferensiyasida imzolangan «Reyn kafolat pakti»ga Sovet davlati keskin norozilik bildirdi. Chunki, bu paktga ko'ra, buyuk davlatlar Belgiya va Gollandiya chegaralari daxlsizligini kafolatlaganlari holda, bunday kafolat Sharqiy Yevropa davlatlari uchun joriy etilmadi. Sovet davlati esa, o'z chegaralari xavfsizligini ta'minlash maqsadida, Germaniya, Turkiya, Litva va Afg'oniston bilan betaraflik to'g'risida shartnoma imzoladi.

30-yillarda xalqaro munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari

30-yillarda xalqaro munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri Versal — Vashington tizimining barbod bo'lishi hamda G'arb va Sharqda urush o'choqlarining vujudga kelishi, dunyoning yangi urush sari qadam bosishidan iborat. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida (1929—1933) Versal — Vashington tizimining barbod bo'lishi jarayoni yanada tezlashdi. Yevropada kuchlar nisbatida keskin o'zgarishlar yuz berdi, davlatlar o'rtasida raqobat yanada kuchaydi. Bu raqobat, ayniqsa, qurollanish poygasida yaqqol namoyon bo'ldi. AQSHning qo'lib-quvatlashi bilan Germaniya xavfsizlik tizimi doirasida tenglik huquqini qo'liga kiritdi. Bu tenglik huquqi amalda Germaniyaning harbiy qudratini tiklash huquqini tan olish bilan barobar edi. Versal tinchlik shartnomasining shu tarzda taftish qilinishi sobiq g'oliblar va mag'lublarning ahvolini o'zgartirib yubordi. Ayniqsa, Fransiyaning ahvoli yomonlashdi. 30-yillarning boshidayoq Germaniya tomonidan uning xavfsizligiga tahdid solinayotganligi sezila boshladi. Shunday sharoitda 1932-yilda Fransiya Sovet davlati bilan o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma imzoladi. Uzoq Sharqda ham vaziyat keskinlashdi. Xitoy Buyuk Britaniya, AQSH va Yaponiya munosabatlari keskinlashgan maydonga aylanib qoldi. Yaponiya «Buyuk Osiyo» imperiyasini yaratish ishtiyoqi bilan yonmoqda va shu niyatda u 1931-yilda Xitoyga hujum qildi va Manjuriyani bosib oldi. Shu tariqa yangi jahon umshining birinchi o'chog'i vujudga keldi. Germaniyada fashizm doiralari qalbini birinchi jahon urushi natijalari bo'yicha o'ch olish orzusi egallab olgan edi. Ayni paytda ular dunyoga hukmron bo'lish da'vosi bilan chiqdilar. Versal shartnomasi amalda inkor etildi. 1935-yilda umumiy harbiy majburiyat joriy etildi va Saar viloyati qo'shib olindi. 1936-yilning mart oyida Germaniya qo'shinlari demilitarizatsiyalashtirilgan zonani egalladi va qurollanish poygasini avj oldirdi. Shu tariqa yangi jahon urushining ikkinchi o'chog'i vujudga keldi.

Bu davrda fashistik Italiya ham qo'l qovushtirib o'tirmadi. 1935-yilning oktabr oyida uning qo'shinlari Efiopiyaga bostirib kirdi. 1936-yil bahoriga kelib bu davlat Italiya mustamlakasiga aylandi. Bu urush Yevropa fashist davlatlarining ochiqdan-ochiq qurolli agressiyaga o'tishi edi. 1936-yil iyun oyida Germaniya va Italiya fashistlari Ispaniya fashizmiga qurolli yordam ko'rsatdilar. Buyuk Britaniya va Fransiya esa Ispaniya ishlariga aralashmaslik siyosatini e'lon qildi. Bu bilan ular amalda Ispaniya Respublikasining ag'darilishiga ko'maklashdilar. 1939-yilda Ispaniyada general Frankoning fashistik tartibi o'rnatildi. Ayni paytda yangi jahon urushi tashabbuskori bo'lgan davlatlar ittifoqi qaror topdi. Xususan, 1936-yil noyabrda Germaniya va Yaponiya «Antikomintern pakti» deb atalgan pakti imzoladilar. 1937-yilda bu paktga Italiya harri qo'shildi.

Shu tariqa Berlin — Rim — Tokio uchburchagi — dunyoni kuch ishlatish yo'li bilan qayta bo'lishga intilayotgan 3 davlat agressiv ittifoqi vujudga keldi. Bundan ruhlangan Yaponiya Xitoyda yanada yirik bosqinchilik harakatlarini boshladi. Germaniya esa Avstriyani bosib oldi.

30-yillarda xalqaro munosabatlarga xos yana bir xususiyat shu ediki, Jahon jamoatchihgimng katt qismi urushni xohlamas, urushga faqat ba'zi davlatlarga intilmoqda edi.

Xo'sh, shunday bo'lsa, nega ikkinchi jahon urushining oldini olib bo'lmadi? Birinchidan, G'arb davlatlari jahon iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etish bilan band bo'lib qoldilar. Natijada, bu omil G'arbnig urush xavflga jamoa bo'lib kurashish qobiliyatini pasaytirib yubordi. Ikkinchidan, jamoaviy xavfsizlik tizimi kuch ishlatishni inkor etmas edi. Binobarin, tinchlikni saqlab qolish jasoratni, har qanday qurbonlarga tayyor turishni, irodani talab etardi. Biroq yaqindagina tugagan birinchi jahon urushining qonli oqibatlari kishilarni dahshatga solib qo'ygan edi. Shu uchun ham jamoatchilik fikri bunday yangi qurbonlar berishga tayyor emas edi. Bu holat, o'z navbatida, yangi urushning oldini olishga qodir davlatlar (Buyuk Britaniya, Fransiya) siyosatida passivlik, ehtiyotkorlik va noizchillikni yuzaga keltirdi. AQSFIda esa aralashmaslik kayfiyati kuchli edi. Shuning uchun ham umsh xavfi kundan-kunga kuchayib borayotgan bir sharoitda AQSH hukmron doiralari o'z qobiqlariga o'ralib olishni lozim topdilar. Bu esa yangi urush olovini yoqishga intilayotganlarga juda qo'l keldi. Uchinchidan, G'arb Gitlerning hokimiyat tepasiga kelganligi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligiga o'z vaqtida to'g'ri baho bera olmadi. Buyuk Britaniya va Fransiya «tinchlantirish» siyosatini yuritdi. To'rtinchidan, bir tomondan, Buyuk Britaniya va Fransiya o'z xavfsizliklarini Germaniya agressiyasini Sharqqa, Moskvaga qarshi burib yuborish yo'li bilan saqlab qolishga intilgan bo'lsalar, Sovet davlati, o'z navbatida, xavfsizligini har qanday vositalar bilan bo'lsa-da saqlab qolishga intildi. Iinobarin, yangi jahon urushining oldi olinmay qolishida ularning mas'uliyati babbaravar edi. 1934-yilda Fransiya va Sovet davlati jamoaviy xavfsizlik to'g'risidagi shartnoma loyhasini ishlab chiqqanlarida Buyuk Britaniya uni qabul qilmaganligiga ajablanmasa ham bo'ladi. Ikki tomonlama yoki uch tomonlama shartnomalar imzolash yo'li bilan ham jamoaviy xavfsizlik tizimini vujudga keltirish mumkin edi. Shu maqsadda Fransiya va Sovet davlati 1935-yilda o'zaro yordam to'g'risida shartnoma imzoladilar. Bunday shartnoma ikkala davlat tomonidan Chexoslovakiya bilan ham imzolandi. Bu orada Gitlerning ishtahasi kun sayin o'sib bordi. 1938-yilda u Chexoslovakiyaning Sudet viloyatini talab qildi. Bu masala 1938-yilning 29-sentabrida Myunxenda Yevropa buyuk davlatlari rahbarlari o'rtasida muhokama etilib, Sudetni Germaniyaga berishga qaror qilindi. Gitler 1939-yilning 15-martida Chexoslovakiyani to'la bosib oldi. 1939- yilning 21-martida Polshadan Gdansk shahrini talab qildi. 22-martda Litvaga qarashli Klaypedani egalladi. Aprel oyida Italiya armiyasi Albaniyaga bostirib kirdi. Shu tariqa, tinchlantirish siyosati butunlay halokatga uchradi. Fashist davlatlarining bejazo g'olibona harakatlari jamoatchilikda bundan buyon agressiyaga yon bosish mumkin emasligi fikrini keltirib chiqardi. Sovet rahbariyati Germaniya va Yaponiya solayotgan xavfdan cho'chiy boshladi. 1939-yilning mart oyida Buyuk Britaniya Sovet davlatiga Fransiya va Polsha bilan o'zaro hamkorlik haqida deklaratsiya imzolashni taklif etdi. I. Stalin esa o'zaro aniq majburiyatlar qayd etilgan uch tomonlama shartnoma imzolashni va Germaniyaning bo'lajak agressiyasini qaytarish uchun Polsha va Ruminiya hududiga Sovet armiyasini kiritish huquqi berilishi shartini qo'ydi. Polsha va Ruminiya hukmron doiralari bu shartni sovetlarning Sharqiy Yevropada o'z nazoratini o'rnatishga intilishi, deb qabul qilmadilar. Buyuk Britaniya va Fransiya Polsha va Ruminiyani Sovetlar taklifiga ko'ndirish choralari izlamadilar. Natijada Moskva Buyuk Britaniya va Fransiya Sovet davlati bilan muzokaralarni Gitlarga tazyiq o'tkazish uchungina olib bormoqda, aslida ularning maqsadi sovetlarga qarshi Gitler bilan kelishish, deb hisobladi. Shunday qilib, uch buyuk davlat — Sovet davlati, Buyuk Britaniya va Fransiya — bir-biriga ishonmas edi. Shuning uchun ham 1939-yilning 12- avgustida Moskvada boshlangan ingliz-sovet-fransuz muzokaralari natijasiz tugadi. Gitlerning asosiy maqsadi Sovet davlati, Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasida shartnoma tuzilishini barbod etish, Polshaga hujum qilish oldidan sovetlarning betaraf qolishiga erishish edi. Natijada 1939-yil 23-avgustda Sovet davlati bilan Germaniya o'rtasida o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnom a im zolandi. Shartnom a 10-yil muddatga tuzildi. Unda tomonlaming biri boshqa davlat bilan urushga tortilganda, ikkinchi tomon betaraf qolishi yozib qo'yilgan va, ayni paytda, shartnomaga yashirin ahdnomalar ham ilova qilingan edi. Bu yashirln ahdnomalarda Sharqiy Yevropani Sovet davlati va Germaniyaning ta'sir doiralarga bo'lib olish nazarda

tutilgan edi. Gitler Finlyandiya, Latviya, Estoniya va Bessarabiyani Moskvaning ta'sir doirasida deb, o'z navbatida, I. Stalin Litvani Germaniya ta'sir doirasida deb tan oldilar. Shuningdek, yashirin ahdomada kelgusida Polshani ham bo'lib olish ko'zda tutilgan edi. Polshaga hujum qilish haqida uzil-kesil bir qarorga kelgan Germaniya esa 1939-yil 1-sentabr tongida polyak yerlariga bostirib keldi. 3-sentabr kuni Buyuk Britaniya va Fransiya Germaniyaga qarshi urush e'lon qildilar. Shu tariqa Ikkinchi jahon urushi boshlanib ketdi. Xulosa qilib aytish mumkinki, ikki jahon urushi oralig'idagi xalqaro munosabatlarda kuchli davlatlar dunyoga o'z hukmini o'tkazdilar. Urushga qarshi kuchlarning zaifligi natijasida fashizmning oldini olish mumkin bo'lmadi. Vaholanki, bir qator davlatlar o'z manfaatlarini yo'lida ular bilan til biriktirdilar. Ma'naviyat qashshoqligi va nafs balosi navbatdagi umshni keltirib chiqardi.

2023-08-30 16:06:17